

PAVEL BOČEK

RUS NA CESTĚ K RUSKÉMU PRAVOSLAVÍ

Abstract:

The study deals with the transformation of the importance of the Orthodox Faith in Russia's History. Especially while concentrating on the role of monasteries.

Key words:

Monastery, Orthodoxy, Russia

Odpovědět na otázku, co přináší křesťanství země, která ho přijímá, není jednoduché. Jednoduché není také odpovědět na otázku, kdy se křesťanská země stává definitivně a jednoznačně pokřtěnou. Vážnou a možná až heretickou je otázka, zda je možné zemi, kteroukoliv, považovat za zcela pokřtěnou a tedy jednoznačně křesťanskou. Uvažování nad těmito otázkami vyžaduje uplatnění řady hledisek a metodických přístupů, z nichž je možno připomenout především historický, teologický, etnografický a v neposlední řadě rovněž filologický. Výjimkou není ani Rus, jíž rozumíme teritorium, na něm postupně vznikly Rus Kyjevská a posléze Rus Vladimírsko-moskevská a Haličsko-litevská.

Nestorem zachovaná volba věr ukazuje cílevědomost Vladimírova přístupu a pomáhá pochopit okolnosti, jež jej vedly k přijetí křtu z Cařihradu. Přijetím, s Nestorem řečeno, zákona¹ dosáhl Vladimír kromě jiného dvou cílů. Sankcionoval a v pravém slova smyslu posvětil stávající silné postavení své říše, jehož projevem byl sňatek s Annou Porfyrogenetou. Snil ovšem také o posvěcení perspektivy své říše, jíž mělo přijetí zákona, na němž stál Cařihrad, přinést stejnou moc, bohatství a respekt, jimž se v jeho době byzantská říše těšila. Přijetím křtu začlenil svoji říši do struktury dobových evropských mocenských a politických vztahů. Jejich odrazem se staly

¹ *Povest' vremennykh let*. Ed. D. S. Lichačov. Sankt-Peterburg 1996, s. 48.

příbuzenské svazky navazované mezi rurikovským domem a panovnickými domy téměř celé tehdejší Evropy. Úcta, již chovali představitelé evropských zemí vůči Rusi se projevila v hodnoceních západních kronikářů. Adam Brémský neváhal prezentovat Kyjev jako soka Cařihradu.² Thietmar Merseburský zase zdůrazňoval velikost a výstavnost tohoto města, v němž stálo na 400 chrámů.³ Přijetím křtu z Cařihradu Vladimír dokončil proměnu své říše v mocnost evropského formátu, jejíž postavení nijak neoslabil svým rozhodnutím přijmout pravoslavnou podobu křesťanství. On sám a podle svědectví pramenů ještě výrazněji jeho syn Jaroslav Moudrý ovšem plnili i svoji „domácí“ povinnost a usilovali o co možná nejintenzivnější proměnu své říše ve skutečně pravoslavnou. Nestor a další prameny připomínají zakládání klášterů a škol a také mnohdy až násilné odvádění synů z urozených rodin, kteří se měli učit „knižnímu umění“.⁴ V počínání obou velkoknížat je patrná snaha podpořit šíření pravoslavné víry v ruských končinách a opřít se přitom co nejvíce i o vlastní ruské síly. Oba tak zahájili paralelně s christianizací probíhající proces postupného přetváření přijímaného zákona v ruské pravoslaví, tedy ve skutečnou součást života ruské společnosti.

Přijetím křtu prostřednictvím byzantských misionářů a ustavením církevní hierarchie, již stál v čele v Cařihradě vybíraný a ustanovovaný metropolita, se ovšem Rus zařadila do světa reprezentovaného byzantským císařem, jenž byl vnímán jako Kristův zástupce na zemi odpovědný kromě jiného i za osudy pravoslavné církve. Kompetence kyjevských metropolitů vši Rusi a konkrétní historické události ukazují, že ruská církev byla chápána jako součást soborné – katolické církve s centrem v Cařihradě.⁵ Projevem tohoto stavu bylo také respektování autority cařihradského císaře a patriarchy; to bylo po dlouhá staletí nezpochybňovanou součástí života ruských zemí a jedním z jeho nejpodstatnějších důsledků bylo postupné pronikání a přejímání byzantské ideologie.⁶ Metropolité ustanovovaní v domongolském období výhradně z řad řeckých mnichů, s výjimkami Ilariona a Klimenta Smoljatiče, sledovali především svoje zájmy a přispívali

² *Magistri Adam Bremensis Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum*. Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Hannoverae et Lipsiae 1917, s. 80.

³ *Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon*. Scriptorum Rerum Germanicarum. Nova series. Tomus IX. Berolini 1935, s. 530.

⁴ *Pověst vremennych let*, s. 66.

⁵ Meyerndorff, John: *Regionalismus und Universalismus in der Geschichte des russischen Christentums*. In: 1000 Jahre christliche Rus'. Wien 1993, s. 34.

⁶ Meyerndorff, Ioann: *Rim–Konstantinopol'–Moskva. Istoričeskije i bogoslovskije issledovanija*. Moskva 2005, s. 165.

rozhodně k christianizaci rozlehlých ruských končin,⁷ méně už ovšem k postupné proměně pravoslavné víry v ruské pravoslaví.

Vážná role náležela v procesech šíření křesťanství a jeho hlubšímu pronikání do každodenního života Rusů v domongolském období rovněž klášterům. Jejich možnosti působení byly ovšem poměrně omezené, protože byly pevně uzavřenými organizacemi.⁸ Jejich zakladateli byla ve většině případů knížata a kláštery proto byly předurčeny ke službě knížecím rodinám. Zřejmě i proto se o nich v pramenech nachází poměrně málo informací. Proto je také možné konstatovat, že jejich podíl na šíření křesťanství a posilování jeho vlivu ve společnosti odpovídal zájmům knížat, jako tomu bylo v případě Vladimíra a Jaroslava Moudrého. Je proto také možné sledovat určité souvislosti mezi politickým uspořádáním v ruských zemích a budováním klášterů. Tam, kde existovala silná knížecí moc, vznikaly kláštery především na knížecí náklady a nacházely se potom v plné závislosti na knížatech.⁹ V místech, kde byla knížecí moc oslabená, jako byl především Novgorod, vznikaly kláštery na náklady bojarské. Postavení kláštera a jeho působení ve společenském životě do značné míry záviselo na tom, k jaké sociální skupině patřil zakladatel kláštera.¹⁰ Jeho zájmům mniši také sloužili a jen stěží mohli mít jiné ambice. Stačí jen připomenout, že z 68 klášterů založených před rokem 1237 bylo jenom 10 založeno mnichy.¹¹

Výjimkou byl v domongolském období klášter kyjevsko-pečerský, který byl velmi brzy zásluhou svých zakladatelů budován podle principů společného života. Výjimečnost jeho postavení spočívala i v tom, že, jak zdůrazňují přední znalci církevních dějin domongolského období M. D. Priselkov¹² a G. Podskalski,¹³ vyznívalo jeho působení, alespoň v některých momentech, opozičně vůči metropolitům sledujícím výrazně svoje zájmy. V tomto případě ovšem klášter opět působil spíše ve prospěch světské moci.¹⁴

⁷ Podskalski, Gehard: *Christianstvo i bogoslovskaja literatura v Kijevskoj Rusi*. Sankt–Peterburg 1996, s. 63.

⁸ Bl'chova, M. I.: *Monastyry na Rusi XI–serediny XIV veka*. In: *Monašestvo i monastyry v Rosii*. Istoričeskije očerki. Ed. N. V. Sinicyna. Moskva 2002, s. 28.

⁹ Ščapov, Jaroslav N.: *Gosudarstvo i cerkov' v Drevnej Rusi v X–XIV vekach*. Moskva 1989, s. 131–142.

¹⁰ Bl'chova, M. I.: *Monastyry na Rusi XI–serediny XIV veka*, s. 32.

¹¹ Kartašov, Anton V.: *Očerki po istorii russkoj cerkvi*. Paris 1959 s. 225.

¹² Priselkov, Michail D.: *Očerki po cerkovno–političeskoj istorii Kijevskoj Rusi*. Sankt–Peterburg 2002, s. 228–229.

¹³ Podskalski, G.: *Christianstvo i bogoslovskaja literatura v Kijevskoj Rusi*, s. 87.

¹⁴ Kartašov, A. V.: *Očerki po istorii russkoj cerkvi*, s. 247.

Slovy V. O. Ključevského řečeno: „vnější náhodné neštěstí hrozilo, že se panická hrůza jednoho pokolení mohla rozvinout v národní bázlivost, v rys národního charakteru a k dějinám lidstva se mohla připojit temná kapitola vypovídající o tom, jak nájezd divokého Mongola vedl k pádu evropského národa.“¹⁵ Ostrá slova velkého historika přesně charakterizují stav ruské společnosti po Batuově nájezdu. Vynikající církevní historik Je. Je. Golubinskij kritizoval nejvyšší představitele ruského pravoslaví za to, že v době paniky a ztráty všech jistot chyběl jejich hlas burcující obyvatele k obraně před nepřáteli.¹⁶ Připomenout lze i postřeh I. M. Konceviče, že vpád Mongolů vedl k pozapomenutí pastoračního působení.¹⁷ Překonání krize morálního vědomí bylo jedním z předpokladů odstranění závislosti na Zlaté hordě a úloha církve a pravoslavné víry přitom byla nezastupitelná.¹⁸ Ke stabilizaci poměrů výrazně přispěl první metropolita ruského původu respektovaný i byzantským patriarchou a císařem sídlícími v této době v Nikaji Kirill. On i jeho nástupce Maxim se nemohli příliš spoléhat na podporu velkoknížat, která ve druhé polovině 13. století svým jednáním spíše krizi prohlubovala. Cesta k nápravě měla typickou podobu jednání církevního sněmu, na němž účastníci přijali známé „pravidlo“ a volali po nápravě morálního stavu ruské společnosti. Složitost poměrů zvyšovala expanzivní politika rytířských řádů v Pobaltí provázená snahami papežské kurie přimět ruská knížata k přechodu pod jejich svrchovanost.¹⁹ Součástí těchto snah se pak staly výzvy k organizování křížových výprav proti litevským pohanům a schizmatickým Rusům. Obrana pravoslavné víry se tak stávala do značné míry ruskou záležitostí, tato změna nesporně ovlivňovala jednání církevních představitelů i vědomí a uvažování všech pravoslavných křesťanů na Rusi.

Zlom do církevních poměrů v ruských zemích přinesly události 14. století spojené se zformováním velkoknížectví litevského a moskevského. Dotsud výhradně ruskými knížaty spravované „pravoslavné území“ se postupně dostávalo do rukou pohanských litevských velkoknížat a od 40. let také do rukou katolických polských králů. Zvláště výrazně pak změnilo situaci vytvoření polsko-litevské unie.

¹⁵ K l j u č e v s k i j , Vasilij O.: *Očerki i reči*. Moskva S.D., s. 201–202.

¹⁶ G o l u b i n s k i j , Jegenij Je.: *Istorija ruskoj cerkvi*. T II. č. 1. Moskva 1900. s. 14.

¹⁷ K o n c e v i č , Ioann M.: *Stjažanije Ducha Svjatogo v putjach Drevnej Rusi*. Moskva 2002, s. 103.

¹⁸ B o č e k , Pavel: *K počátkům morální a politické obrody ruských knížectví ve XIII. století*. SPFFBU C 42, 1995, s. 18.

¹⁹ N a z a r e n k o , A. V.: *1054 i 1204 gody kak vechi ruskoj istorii*. In: *Pravoslavnaja Vizantija i latinskij Zapad*. Moskva 2005, s. 93.

Velmi podstatným způsobem ovlivnilo církevní poměry ve východní Evropě přenesení sídla metropolitů nejprve za Maxima z Kyjeva do Vladimíru nad Kljazmou a za Thegnosta z Vladimíru do Moskvy. Trvalý pobyt v Moskvě sice nevedl k tomu, že by metropolité jednoznačně podporovali zdejší velkoknížata, přesto však začala celkem pochopitelně usilovat o „svého“ pravoslavného metropolitu velkoknížata litevská a knížata haličská, která v tomto snažení od 40. let 14. století vystřídali polští králové. Haličský velkokníže Jurij Lvovič stejně jako o něco později litevský velkokníže Gedymin usilují o získání svého zvláštního metropolity – haličského či litevského. Kromě toho přicházejí vládcové jihozápadní Rusi, neboli podle byzantského pojetí Malé Rusi, s požadavkem, aby metropolita přesídlil zpět a působil skutečně jako kyjevský metropolita vši Rusi. Soupeření o metropolitu se stalo novým prvkem v dějinách ruských pravoslavných zemí a velmi výrazně posílilo roli velkoknížat v péči o pravoslavnou víru. Vladimírská a také litevská velkoknížata začala po roce 1305 posílat do Cařihradu svoje kandidáty na obsazení metropolitního stolce a sama se tak posouvala do pozice partnerů byzantských představitelů, protože usilovala o přizpůsobení církevních poměrů svým představám. Důsledkům těchto událostí však musel čelit především sám metropolita, neboť jeho pozice postupně nabývala možno říci rovněž „ekumenického“ charakteru. Metropolité se museli vyrovnávat s nejsložitější situací za celou dobu existence ruské metropolie, a jestliže se především moskevská knížata učí od svých „soborných“ byzantských učitelů, pak oni musí mnohem citlivěji a aktivněji reagovat na dění na Rusi.²⁰

Známé události spojené s ustavením Alexeje kyjevským metropolitou vši Rusi a snaha litevského velkoknížete Olgerda získat svého vlastního metropolitu, jímž se stal příbuzný tverských knížat Roman ukázaly poměrně jednoznačně, že Moskva nemůže vždy spoléhat na podporu Cařihradu,²¹ že se musí učit spoléhat na vlastní síly a vlastně pokročit na cestě k ruskému pravoslaví. Historicky nutným přelomem se v této době a také v této situaci stalo působení Sergije Radoněžského,²² jehož autority, vlivu a schopností ovšem dokázal přímo jedinečným způsobem využít právě metropolita Alexej. V konfrontaci s Litvou, jež se projevovala i soupeřením o přízeň Cařihradu, se rozhodl opřít o sílu a autoritu ruských klášterů, respektive jejich představitelů. Klášterní reforma realizovaná Sergejem a Alexejem

²⁰ B o č e k , Pavel: *Zu den Versuchen die russische Metropole in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts zu spalten*. In: *Russia in Czech Historiography. Studies published by the Prague Group of Russian history specialists*. Prague 2002, s. 125.

²¹ Š e v č e n k o , Ihor: *Russo-Byzantine Relations after the Eleventh Century*. In: Ševčenko, Ihor: *Byzantium and the Slavs*. Massachusetts 1991, s. 279.

²² S m o l i č , Igor K.: *Russkoje monašestvo*. Moskva 1999, s. 51.

nebyla jenom vážným krokem na cestě hledání vlastního ruského ideálu mnišského života, ale přinášela vážnou změnu do života ruské pokřtěné pravoslavné společnosti.

Alexej, který bývá často vnímán jako metropolita, který svým jednáním jednoznačně podporoval Moskvu a politiku zdejších knížat, ovšem zdaleka nesloužil Moskvě jako politickému centru.²³ Sledoval především svoje cíle tedy cíle kyjevského metropolity vši Rusi, proto například podpořil kanonizaci litevských mučedníků ve spolupráci s litevským metropolitou a perspektivně metropolitou vši Rusi Kiprianem.²⁴ V podmínkách, které na celé pokřtěné Rusi, tedy včetně zemí, které byly součástí rychle rostoucího litevského velkoknížectví, v polovině 14. století panovaly, se museli Alexej a Sergij alespoň náznakem postavit Cařihradu. S patriarchovým požehnáním spojenými silami budují na Rusi síť koinobiticky spravovaných klášterů, které vychovávají generaci církevních představitelů schopných pomoci budovat skutečně ruské pravoslaví. Svým působením, včetně zásahů do politického dění, začínají vytvářet z ruské církve skutečného partnera cařihradskému patriarchovi, ale také, a v této době výrazněji, moskevským velkoknížatům. Klášterní reforma nepochybně vyhovovala z řady důvodů i velkoknížatům, zároveň ovšem brzdila růst jejich vlivu.

Zajímavé je v této souvislosti porovnání situace v litevském a moskevském velkoknížectví. Jejich vládci v rámci soupeření o hegemonii ve východní Evropě usilují o získání metropolity, neváhají obětovat velké sumy peněz, aby dosáhli svého cíle. Litevci naznačují možnost přijetí pravoslavné podoby křtu a nabízejí i politický program, jímž se hlásí k odpovědnosti za pravoslavnou víru v konfrontaci s politikou rytířských řádů a také polského krále.²⁵ Jejich soustředění na politické a mocenské cíle, jehož součástí nebyla skutečná péče o pravoslavnou víru, nutně ústilo do cíle získat svého vlastního litevského metropolitu. Moskevská velkoknížata usilovala do značné míry o totéž ovšem s cílem výrazněji posílit svůj vliv na vybírání kandidátů na metropolitní stolec, jak ukázal neúspěšný pokus Dmitrije Ivanoviče s Mitjajem. Dmitrijův konflikt s Dionisijem a také Sergijem a Fjodorem byl svědectvím významu a přínosu klášterní reformy. Ukázal, že moskevská knížata musí věnovat mnohem větší pozornost budování ruského pravoslaví, že se musí soustředit, podobně jako metropolita Alexej

²³ B o r i s o v , Nikolaj S.: *Russkaja cerkov' v političeskoj bor'be XIV–XV vekov*. Moskva 1986, s. 85; K r i č e v s k i j , Boris V.: *Mitropolič'ja vlast' v srednevekovoj Rusi (XIV vek)*. Sankt–Peterburg 2003, s. 138.

²⁴ B o č e k , Pavel: „*Kak prišel'cy oni nam osobo dorogi i želany*“. *Mirskoje i nebesnoje voinstva*. In: Makarijevskije čtenija. Vypusk XVIII. Možajsk 2011, s. 74.

²⁵ *Pamjatniki drevnerusskogo kanoničeskogo prava*. Russkaja istoričeskaja biblioteka. T. VI. Sankt–Peterburg 1886. Přílohy, slp. 140, No 24.

a igumenové velkých klášterů na budování ruského pravoslaví. Historické podmínky nutily i pravoslavná moskevská velkoknížata věnovat nejprve pozornost pravoslavné víře a až posléze se soustředit na řešení otázky pravoslavného panovníka a jeho odpovědnosti a postavení. Jedinečným důkazem tohoto stavu je známá listina patriarchy Antonije z 90. let 14. století.

Sergijovo vystoupení podpořené Alexejem ovšem ukázalo cestu celé ruské společnosti. Přineslo jí znamenité ideology, kteří se zabývali nejen postavením mnichů a jejich působením, ale také postavením a úlohou moskevského gosudara, včetně podoby jeho odpovědnosti za ruské pravoslaví. Spoluvytvořilo podmínky pro vytváření ruské vzdělanosti a kultury, stačí připomenout Andreje Rubljoa a třeba arcibiskupa Gennadije a samozřejmě metropolitu Makarije. V neposlední řadě přinesly nový fenomén v podobě besed nositelů světské moci a zdaleka nejen jich se vzdělanými mnichy. Skutečně pokřtěnou, skutečně pravoslavnou a ještě lépe řečeno rusky pravoslavnou se Rus začíná stávat až díky Sergejovi Radoněžskému a metropolitovi Alexejovi. Pateticky řečeno – na počátku cesty pravoslavné Rusi stojí panovník a jeho rozhodnutí, ale bez skutečně ruských mnichů by se pravoslaví nestalo zásadním fenoménem ruských dějin a bez nich by se Rus nestala skutečně svou a tady pravoslavnou.

РУСЬ НА ПУТИ К РУСКОМУ ПРАВОСЛАВИЮ

Выступление Сергия, поддержанное и умело использованное Алексием, показало путь всему русскому обществу, дало ему выдающихся идеологов, занимавшихся не только положением монахов и их деятельностью, но и положением и ролью московского государя, включая его ответственность за русское православие. Кроме того, оно способствовало созданию условий для формирования русской образованности и культуры. Достаточно вспомнить Андрея Рублева, архиепископа Геннадия и, разумеется, митрополита Макария. Действительно крещеной, действительно православной, а еще лучше сказать, русской православной Русь начинает становиться только благодаря Сергию Радонежскому и митрополиту Алексию. В начале пути православной Руси стоит государь и его решение, но без русских монахов православие не стало бы принципиальным феноменом русской истории, и без них Русь не могла бы стать действительно православной.

